

Бердиев А.Т., Пахыров К.

ЧАНДЕКИ УРУУСУНУН КЫСКАЧА ТАРЫХЫ ЖАНА САНЖЫРАСЫ

Бердиев А.Т., Пахыров К.

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ И РОДОСЛОВНАЯ ПЛЕМЕНИ ЧАНДЕКИ

A.T. Berdiev., K. Pahyrov

HISTORY AND LEGEND ABOUT THE CHANDEKY TRIBE

УДК: 94 (369)

Макалада Кыргыз элинин келип чыгышы маселеси Кыргызстандын тарыхынын актуалдуу маселелеринин бири катары каралат. Ошондуктан кыргыз элинин этногенези жөнүндө окумуштуулардын изилдөөлөрүнө саресеп салып, кыргыз санжырасынын изилдөөдөгү ролу, орду жана санжыранын тарыхый маанисине көңүл бурулган. Ичкилик уруусунан Чандеки урууларынын келип чыгышы, жашаган аймактары, географиялык аталыштар, уруу жөнүндөгү уламыштар, эл арасындагы оозеки түрүндөгү ой-пикирлер, божомолдоолор, алар жайыт катары колдонгон жайлоолордун эски жана жаңы аталыштары тууралуу көз караштар, жерлердин аталышы тууралуу уламыштар, жергиликтүү акындардын чыгармаларындагы маалыматтар жана уруунун кыскача тарыхы жана санжырасы баяндалат. Бүгүнкү күндөгү Кадамжай районундагы Чандеки урууларынын жашаган аймактары кенири чагылдырылат.

Негизги сөздөр: Санжыра, чандеки, уруу, этнос, кыргыз, уламыш, эл, маалымат, борбор, этногенез.

В статье проблема происхождения Кыргызского народа рассматривается как одна из актуальных задач истории Кыргызстана. Поэтому, изучая исследования ученых об этногенезе кыргызского народа, уделено внимание роли, месту, историческому значению родословной. Описываются легенды о происхождении рода чандеки из племени ичкилик, о населенных территориях и географических названиях, об устных сказаниях среди населения, предположения, взгляды о старых и новых названиях пастбищ, представлена информация по произведениям местных акынов и краткая история рода и родословной. Широко освещаются нынешние регионы проживания рода чандеки в Кадамжайском районе Баткенской области.

Ключевые слова: Родословная, чандеки, племя, этнос, кыргыз, легенда, народ, информация, центр, этногенез.

The origin of Kyrgyz people is one of the actual problems in the history of Kyrgyzstan. That's why the scientists pay more attention to the Kyrgyz people's ethnogenethy, their role, place and historical meaning of legends: And this article deals with the origin of Ichkylyk and Chandeky tribes and the regions that they lived in, geographical names, the legends about the tribes, verbals among people, suppositions, different views on the new and old names of the pastwes, that they used. There is given information that taken out from local poets' poems, short history, legends about the Chandeky tribe.

Key words: Chandeky, tribe, ethnos, Kyrgyz, legend, people, information, centre.

Кыргызстандын эгемендүү мамлекет болушу кыргыз элинин тарыхынын бир катар маселелеринин, бүгүнкү күндүн талабына ылайык өз баасын алуусуна мүмкүнчүлүк түздү. Ошого ылайык, эгемендүүлүк жылдарында мамлекетибиздин тарыхын

изилдеп жана окуп үйрөнүү багытына, республикалык жана эл аралык деңгээлде бир катар иш чаралар жүзөгө ашырылып келе жатат.

Тарых-элдин тамыры, тарыхы болбой эл болбойт, тамыры кыртыштап жайылган дарак өнүп-өспөгөн сыяктуу тарыхы болбогон эл бара-бара өчүп жок болот, ошондуктан бабалар насилинде: «Теңинди бил, жети атанды бил» деп табыштап, «жети атасын билбеген уул-кул, жети атасын билбеген кыз күң болоорун» эскертишкен [6]. Түпкүлүк маанисинде жети атаны жат билүү эмес, бул тарыхый-рухий маданият, акыл-эстүүлүк, ар намыстуулук жана эр жерди сүйө билген патриоттуулук тете көрүнүш.

Кыргыз этногенези тууралуу маселе, Кыргызстандын тарыхынын актуалдуу маселелеринин бири, ошондуктан «кыргыз» этноними жана терминин теги же бул доордогу мааниси жөнүндөгү суроолор бүгүнкү күнгө чейин дискуссияларды жаратып келет. С.А.Абрамзон жазганына караганда «кыргыз» атынын географиялык таралышы этникалык бир ядронун аталышынан да кенен болсо, аталган кылымдан кийинки мезгилде тескерисинче, кыргыз этногенезинин процессине аралашкан уруулардын тобу «кыргыз» этнонимине байланыштуу болгон аймактан кыйла кенейген [1]. Демек, «кыргыз» деген ат тарыхтын башкы этаптарында этникалык мазмунга караганда саясий мазмуунга көбүрөөк ээ болгон.

Тарыхчы Г.Мадаминов «Лейлек жана лейлектиктердин тарыхы» деген эмгегинде ичкиликтердин келип чыгышы тууралуу өзгөчөлөнгөн уламышты берген жана Лейлек жергесиндеги ичкилик урууларынын 10 уруусунун 6 уруусунун жашаарын белгилеген [2]. Ичкиликтер уруулук тобунда кыргыз этносунун пайдубалын түптөгөн этнокомпоненттер арбын. Этностук аталыш «борбор», «борбордук» маанисин түшүндүрүп, мындай уруулук бирикмелерге бөлүүнү чыныгы аскердик жана чарбалык-экономикалык зарылчылыктардан улам келип чыккан [4].

Санжыра – (түрк элдеринде шежере, шажара, чежере ж. б.) – эл, уруу жана урук тууралуу айтылып жүргөн оозеки чыгарма. Байыркы жамааттык коомдо, өзгөчө анын аталык доорунун убагында пайда болгон. Жазуу пайда болгондон кийин өзүнүн маанисин жоготкон жана хронология, тарых менен алмаштырылган.

Бирок санжыра дал адепки маанисинде көчмөн элдердин арасында, өзгөчө жазуусу жок элдерде узак убакытка чейин сакталып келген. Бул кыргыз элине да тиешелүү. Санжыра кыргыздардын оор тагдырына

кубө-тарых. Биздин макалада Баткен областынын Кадамжай районундагы Чандеки уруулары тууралуу колдо бар маалыматтарга таянуу менен жазууну туура көрдүк. Чандеки уруулары тууралуу санжыра эл ичинде сакталып, муундан-муунга айтылып келүүдө, аны алып калуу биздин милдетибиз.

Чандекилердин түпкү жерлиги Айрыбаз (Азыр марказ (борбор) деп аталат) “Айрыбаз” деген сөздү оңгоруп түшүнгөнүбүздө “Айрып бас”. Бул аталыштын келип чыгышына назар салсаныз тээ нарыга – эл оозунда кадимден бери ыр-дастанга айланып, муун улап айтылып келген Хан Шырдакка, анын капкалуу ордосунун тарыхына карай кетүүгө туура келет. Айтымдарга караганда согуш-аскер иштерин, журтуул жолдорун, душманга жеңилбес коргонуунун амалдарын мыкты билгенине карап Хан Шырдакты «Мыктай бекем пааша» деп, бара-бара «Мык пааша» болуп аталып калган экен. Мык паашанын сепилдеринин урандылары кечээ жакында эле бар болчу. Кийин бул жерлер Өзбекстандын чегинде калып, тегизделип пактазар аянттарына айланып кетти. Сепил – коргондун ичинде «Кароол дөбө», «Ашкана дөбө», «Бегим жан дөбө» деген дөбөлөр коргон ичиндеги бийик сепилдердин урашынан пайда болгон дөбөлөр болуп, кезинде Кароол дөбөнүн орду тыштан келе турган душманды күзөтүп турган кароолчулардын бийик сепил-сарайы. Ашкана дөбөнүн орду аскерлер тамактануучу сепил-сарайы, ал эми Бегимжан дөбөнүн орду Мык паашанын сүйүктүүсү Бегимжан сулуунун жасалгаланган сепил-сарайынын жайгашкан жери болгон. Сепилдин ичине суу жер асты менен келип турган. Суу Исфайрамдан бурулуп, суу бурулган жер Алыш деп аталган. Жерди каздырып, чоподон суу түтүк жасатып сепил ичине жеткирилген. Жерди казып топурагын чыгаргандан пайда болгон чоң-кичине дөбөлөр Исфайрам боюнан тарта айрым-айрым жерлерде кездешет. Алардын эң чоңу Кара-Дөбө. Анын айланасы азыр чоң айылдарга айланган. Ошол Мык паашанын сепил-коргонунун тоо тарабы Айрыбаз аталып, бул сепилге келген эки ача жол болгон, сепил дарбазаларынын ачылып-жабылышы, кайсынынсынан кирип, кайсынынсынан чыгышы сыр сакталган, ошондуктан кирип чыгышты жолду айрып басуу-сепилдин тоо тарабындагы жолдо тозотто тургандардын көзөмөлүндө болгон. Бара-бара Мык паашанын урук-туугандарынан, аскерлеринен айрымдары башка жактарга кете албай ушул жерге токтошуп жашап калып, мурдагы тозот жол «Айрып бас», «Айрыбаз» деп аталып калып, тарыхы узак айылдардан болуп калгандыгы болжолдонот.

Оозекиден жазмага айлынып сакталып келе жаткан «Хан Шырдак» же «Шырдакбек» дастанындагы окуялардын, каармандардын, аталыштарын бул жерде жолугушу таң калыштуу, ишенбей турган нерсе эмес, кала берсе бир топ тарыхый далилдүү. Сепил урандылары, алардан пайда болгон дөбөлөр, жер асты суу түтүктөрү, казылгандан пайда болгон Кара-Дөбө, Исфайрамдан сепилге суу бурулган Алыш айылы Мык паашанын аялы чыккынчылык

кылгандан улам сепилди талкалап Мыкты жеңген калмак жаангеринин баягы аялды байтал бээнин куйругуна байлап, артынан айгыр коюп, сүйрөтүп өлтүрткөнү, муну азыркы Тамаша айыл-эли жайгашкан жерде өткөрүп, жазалоону көрүү үчүн көп элди жыйып тамаша кылдырганы, ошондон улам бул жер Тамаша деп аталып калгандыгы сыяктуу айтылыштар кайсы бир дегээлде тарыхый чындыгы бар өтмүш-уламыштар экендигине ишенүүнү ишааралайт.

Ушулардан улам Айрыбаз тарыхы легендарлуу Мык пааша менен байланышкан өтө көөнө аталыш. Бул жер көп муун эл жашап, тоо менен чөлдүн ортосунда айрылыш жолдорду туташтырып турган ыңгайлуу конуш журт болуп, адамдар өнүп-өсүп, өмүр улап келген тарыхый жер, тарыхы бар айыл. Айрыбаздан бекзадалар, бектер көп чыккан. Ошондон улам бул жердеги урууну “бек найман” деп аташканы айтылат. Айрыбаздын түпкүлүктүү журт болуп, кылымдарды карытып келгендиги кадимки төкмө ырчылардын ырларынан да байкалат.

Чандеки уруусунун түпкү атасы-Маатек. Ал айтымдарга караганда Кокон хандыгын башкарып турган Эрдене, Нарбото бийлердин тушунда жашап, хандыктын белгилүү бектеринин бири болгон. Маатектин сөөгү Маргаландын Жар Мазар көрүстөнүнө коюлгандын эл маалымдайт. Буга кечээ жакында чейин эле Чандеки аксакалдарынын айрымдарынын бабабыздын арбагына сыйынып, куран окуп келелик дешип Маргаланга барып-келишип тургандары күбө боло алат. Маатектен кийин анан чебереси маңгыттан тараган Истамкулдун баласы Данияр Пархана беги болуп аймакты башкарып турган. Маатектен үч уул – Тууматукум, Боз торгой, Чандеки. Булардын өз аттары башка болуш керек, санжырада ушундай айтылат. Боз торгою өзбек аялынан болуп, аны “боз торгоюм” деп эркелетчү экен, ал эми чоңоюп, өз алдынча турмуш куруп, бөксөлөп отурукташкан уулун «чанда бир-эки келет» – деп, ошондон улам “Чандеки” аталып калгандыгы айтылат. Чандекиге Айрыбаздан агалары Тууматукум менен Боз торгойдон бөлүштүрүп берген жер - этеги Мыктын коргонунан жогору карай Сейдали арыктан үстү, Молло Генжебай ажынын кабыры жаткан жер, жогорулап Кожо Кайырга кеткен жактагы беш гектардан ашык аянт. Кийинчерээк Чандекиден тарагандар өйдөлөп Кожо Кайыр тараптагы сайларды ээлешет. Кожо Кайырда Маатектин өзбек аялы тарабынан көчүрүп келинген бир-эки үйлүү шайыктар болуп алар менен чатакташып кеткен Чандекилердин бири шайык болуп барган өзбектерди каттуу сабап коёт. Бул чатак хандыкка чейин жетип, текшерүүдөн кийин Кожо Кайырдын булак башы жерлери шайыктарга берилсин деген чечим чыгат. Бул чечимге нараазы болгон Чандекилер журту менен бөксө тоо тарапка көчүшүп, Заңгалга келип отурукташат. Ошол мезгилдерде Заңгалдын тегиздик жерлерине калмактар кайрак буудай эгишчү экен. Чандекилердин малы буудайга түшүп каттуу чатактар чыгат. Ошондон уламбы, калмактар Чандекилердин

башчысы, баш атасы Чапанды сойгон экен. Журт тополоң түшүп, туш тарапка качат, кымкуутта Чапандын кыздары уул инилери Таабалдыны казанды көмкөрүп жашырган дейт. Ошол тушта башка жакка кетишкен Чапандын Тагай анан Мурат деген балдары баш болгон жигиттер келип калып, калмактарды кара мылтык менен аткылап, жеткенин кылычтап, кайрылып келгис кылып куушкан экен. Заңгалда Чандекилер азалуу болушуп, бир чети суудан кыйналышып, дагы бөксөлөп жогору карай журт которушат. Бул жолу алар булактары бар Кара башат, Шоро башат деген жерлерге келишет. Бул жерлерде алар узак жылдар бою жашап калышат. Бул Кара башаттагы чоң көрүстөндүн орун алгандыгы менен далилденет. Маатектин кичүү баласы Чандеки, Чандекиден тарагандар - Мангыт, Тагаймурат, Шоорук, Чычым. Булардын ичинен Чандекинин көпчүлүгүн түзгөндөр маңгыт аталгандары. Чандекиден тарагандардын кайсы атадан бир атага биригээри тууралуу кийинчерээк токтолобуз.

Кийинчерээк Чандекилер тоо этектеп дагы жогорулашып, азыркы Көтөрмө деп аталган жерге келишип, биротоло отурукташып калышат. Бул жердин «Көтөрмө» аталышы – тегиздик жерлерге суу чыкпагандыктан жер казылып, тайыз чуңкурларды топурак менен толтуруп, көтөрмөлөп арык өткөрүшкөн, суу чыгарышкан. Ушуга байланыштуу байырлаган жаңы журт-«Көтөрмө» аталып калган. Көтөрмө - тоо этегиндеги эгиз айыл. Асты чыгыштан батыш тарапка созулуп жаткан Катыраң тоо кыркалары, үстү жагы арчалуу төр, токой, бийиги тескей, Алай тарапка созулган кыйыр тоолор. Бул жерде Чандекинин азырга чейин алты аталык курамы өнүп-өсүп өмүр улады. Ээлик жерлерди-күн чыгыш тарабы Катагандын кыры, Адил мазар, күн батыш тарабынын баш жагы Кашка-Дөңдөн эңкейип Ак-Моло менен келип, Чуңкур-Сайдын бери жагы, этеги барып Өзөн, Өзөндөн Ылаачын Заңгал, этек жагы Ыстык-Сай, азыркы Көк-Талаа, жайында жайлоолору - Кайнама, Көк-Жон, Кош-Төбө, Куш-конок өйдөлөп барып Чырак-таш, Тешик-Таш, кошумча айылдары - Ничке, Калкаман, Өзөн, Кара башат, Шоро башаттар болуп эсептелип, булардын айрымдарында үч-төрт үйлүүдөн эл жашайт. 1950 - 60-жылдары Чандеки жайлоолору Кайнама, Зор-Дөң, Көк-Жондор жайында керемет болор эле. Алты канат, он эки канат апакай кыргыз үйлөр катарлашып, арчалуу төр шаңы менен түтүн булап ажайып көрүнчү. Ар бир үйдө кымыз, айдөштөн мал чууруп, катар көгөнгө козу- улак көгөндөлүп, кылымдардын кыйырынан келе жаткан кыргыздын чыныгы көркү көрүнүп турар эле. Көтөрмөнүн жай канасынын күн чыгыш тарабында кичинекей дөң бар эле (азыр тегизделип үйлөр түшүп кетти). Эрте жазда бүт айыл

чогулуп, ушул дөңгө топтолуп мал союп кудайы өткөрүлөр эле. Не деген аксакал нурлуу аталарыбыз нускалуу сөз козгошуп, бизге окшогон небере-чеберелердин өмүрүн тилеп, ошону менен катар жан жагында түбөлүк сапарга кетишкен ата- бабаларга куран окушуп, алакан жайып бата кылышчу. Мунун өзү, азыр байкасаң, айтып бүткүс, кайталангыс ата журттун, аталардын ажары экен.

«...Адамзаттын тамыры-ажырыктын тамыры»- дейт элде, ошонун сыңарындай, санжыра айтсаң санаксыз, адамзат тамыры барып –барып бир атага, бир энеге биригип кетери анык, Жер Энинин балдарыбыз деп ошондон айтышат да. Тарыхынды билүү – тамырынды билүү, адамдыгыңды билүү эмеспи. Санжыра – кыргыз элинин кылымдардан бери чогулткан тарыхый, маданий, турмуш тиричилик философиясы, калктын руханий жанылануу булагы. Демек, кыргыз урпактары ага ошондой мамиле жасоого милдеттүү.

Санжыралар - ынтымактуулук, бирин-бири урматтоо, сыйлоо, күндөлүк тиричилик, жашоонун ыңгайы боюнча улуу түгөнгүс сабак. Кыргыздардын дили, тили, дини башка элдер менен согушпай турган учурларда өнүккөн. Жоокерлик замандарда кыргыздар кошуна турган элдер менен чабышкан, андан бошосо уруулар аралык согуштар менен алек болушкан. Натыйжада, эл кыйналган, эр жигиттер курман болгон, чалдар, аялдар, балдар кырылган. Азыркы муундарда, өзгөчө өткөөл мезгилде, санжыра улуттар аралык ынтымакка, биримдикке чакырат, үгүттөйт [5.25].

Бул жазмабыздан айтаар маани кыргыздын кыпындай болгон бир уруусу, анын басып өткөн жолу. Урпактарга журт мурастап, ал үчүн тагдырдын нечен оош-кыйыш кезендерин баштан кечирип «ат жалына казан асып» «канжыгага баш байлаган» эрдиктери, жашоо үчүн күрөштөрүнүн урунтуктуу учурларын санжыралап берүү, эл-жер, мекен маанисин дагы да тереңирээк баамдоого үндөө.

Адабияттар:

1. Абрамзон, С.М. Киргизии и их этногенетические и историко-культурные связи[Текст]/С.М.Абрамзон.- Л.: 1971.-С.22.
2. Мадаминов Г. Лейлек жана лейлектиктер тарыхы. Г.Мадаминов.[Текст]/Б.:1998.-24-25-б
3. Мадаминов Г Лейлек тарыхы.[Текст] Г.Мадаминов.Б.:2004.-21-22 б.
4. Нурбек Туран, Эшполот Өсөрөв. Төөлөс.Тарых жана санжыра. [Текст]. Нурбек Туран, Э.Өсөрөв.:Б. 2011.- 512 б.
5. К.Исаев Кыргыз таануу маселелери.[Текст] Исаев К.:Б. 2012.- 474 б.
6. Пахыров К. Чандеки санжырасы. [Текст]. Пахыров К.:Ош.-2016.

Рецензент: к.и.н. Дүйшеев Ж.А.